

YENİ BİR İNSAN HAKKI: BENZERSİZ OLMA HAKKI

*Dr. Ömer ÖMEROĞLU**

GİRİŞ

İnsan, doğmakla kendini bir sosyal çevre içinde bulur. İnsanı bu sosyal çevre dışında düşünmek zordur. İş bölümüne göre düzenlenmiş sosyal çevre dışında insanın barınma, beslenme gibi en temel gereksinimlerini karşılaması olanağı çok sınırlı olduğu gibi, insanın kendisini bir birey olarak ifade edebilmesi de ancak bir sosyal çevre ile mümkün olabilir. Genel görüntüsüyle birey, sosyal çevresindeki diğer bireylerle benzerlik gösterir Bununla birlikte diğer bireylerden farklıdır. Genlerinin sadece binde biri diğer bireylerden farklı yüzde doksan dokuzu aynı olmakla beraber, bu farklılık bireyi bambaşka biri haline getirir¹. Yine milyonlarca beyin hücresinin oluşturduğu beyin ağı sistemiyle her bireyin akıl ve kişilik özellikleri kendine özgü ve tektir. Bu sistemin yaşam boyunca sosyal, kültürel, ekonomik vb. dış etkenlerle şekillenmesi sonucu bireyler kendilerine has duygu, düşünce ve davranış özellikleri belirler². Ahlaki, felsefi ve teolojik açılardan evrenin en değerli varlığı olarak nitelenen insan bu nitelermeyi farklılığı, diğer deyişle benzersizliği nedeniyle hak etmektedir.

* Aliğa Cumhuriyet Başsavcısı

¹ **Üstün**, Çağatay (2000), "Tıpta Yeni Bir Çağ : İnsanın Genetik Şifresinin Haritası İlan Edildi", Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Dergisi, S:8, s. 106.

² **İldız**, Güçlü (2008), "Beynin Dengesi", <http://www.genbilim.com> (Erişim Tarihi 01.02.20010).

Bu benzersizlik insanı diğer canlılardan ayırmakla kalmamakta, onu birey olarak da diğerlerinden ayırmaktadır. Aslında dış görüntüde birbirine benzeyen ancak gen yapısındaki binde bir oranındaki farklılıkla parmak izlerine kadar³ fizyolojik olarak diğerlerinden farklı olan birey, sosyal, kültürel, ekonomik vb. etkenlerin şekillendirme gücünü kullanarak kişiliği itibarıyla da benzersizlik oluşturabilir.

Bireylerin gen yapısı nedeniyle sahip oldukları bu benzersizliği ve bireyin buna ek olarak dış etkenlerin şekillendirmesiyle biçimlenen -kimi zaman benzersiz- kişilik yapılarına sahip olmasını bir hak olarak kabul etmek olanaklı mıdır? Diğer deyişle hukuksal açıdan benzersiz olma hakkı var mıdır? Özellikle son dönemlerde, genel kabul görmemekle beraber benzersiz olma hakkının bulunduğu savunulmaya başlamıştır⁴.

I. BENZERSİZ OLMA HAKKININ TANIMI

Bu konuda bugüne kadar yapılmış bir tanım bulunmamakla beraber benzersiz olma hakkının bireyin bedeni ve kişiliği açısından, kendisi gibi olma ve başkası gibi olmama hakkı olarak tanımlanabileceği düşüncesindeyiz.

Bedeni açıdan kendi gibi olmak kavramı incelenirken ilk olarak kendilik teriminin açıklanması gerekmektedir. Kendilik, "bir nesnenin varlığını veya özünü oluşturan şey" olarak tanımlanmaktadır⁵. Öyleyse, bedeni açıdan özü oluşturan şeyin ne olduğu belirlenme-

³ Cihangiroğlu, Burhanettin/Sevim, Mehmet/Gülsoy, Tuncay/Cömert, Tahir (2009), "Parmak İzi", Adli Bilimler (Ankara Jandarma Kriminal Daire Başkanlığı Yayını), s. 20.

⁴ Parsons, Jerry (1977), "The Right To Be Unique", Journal of Extension, Vol:15, No:2, s. 2-3, Selçuk, Sami (1999), "1999-2000 Adli Yılı Açılış Konuşması", <http://www.belgenet.com> (Erişim tarihi 01.02.2010).

⁵ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <http://www.tdk.org.tr> (Erişim tarihi 01.02.2010).

lidir. Bedenin özünü, kuşkusuz genler oluşturmaktadır. Elbette ki, insan genlerin özetinden ibaret değildir, ancak, kişinin cinsiyeti, ten rengi, göz rengi, diş ve kemik yapısı ve hatta büyük ölçüde boyu ve ağırlığı genlerle belirlenmektedir⁶. Fizyolojik anlamda bedenin kendiliği kavramını genlerin belirlediğini söylemek yanlış olmaz. Fakat insan bedeni kavramı sadece fiziksel organizmaya indirgenemez, insan bedeni kavramının içerisine beden algısı da girer. Beden algısı bireyin bedeninin boy, kilo, görünüm ve giyim gibi biçimsel özelliklerine bakış açısını da kapsamaktadır⁷. Bu doğrultuda bedeni açıdan kendi gibi olma kavramının bireyin doğuştan sahip olduğu farklı genlerle, yaşayarak edinip geliştirdiği deneyim, tutum ve duygularına bağlı olarak, dış görünümünü belirlediği bedeniyle yaşamını sürdürmesi olarak tanımlayabiliriz.

Bireyin bedeni olarak başkası gibi olmaması, bireyin gen yapısı, yüz şekli, parmak izi gibi ayırt edici özellikleri açısından tıpatıp başkasına benzer olmamasını ifade etmektedir.

Kişilik kavramının bugüne kadar net biçimde tanımlanabilmiş olduğunu söylemek zordur. Kişilik konusunu araştıranlar kendilerine özgü tanımlar yapmıştır. Bu nedenle kişilik konusundaki tanımlamalarda, literatürde yirmi binin üzerinde sözcük kullanıldığı belirlenmiştir. Kişilik sözcüğü, Latince tiyatro oyuncularının rollerine uygun olarak, yüzlerine taktıkları maskeye verilen “persona” adına karşılık gelmektedir. Kişilik, kimlik ve benlik alt kavramlarını içeren bir üst kavramdır. Kimlik, kişinin belirli bir sürekliliği olan varlığını, başka herkesten ayrı bir varlık olarak algılanmasını, benlik ise bireyin kendisiyle ilgili bilinç bilgisini, kanaatlerinin toplamını ifade etmektedir. Bu doğrultuda kişiliğin, bireyin özel ve ayırt edici davranışlarıyla bu davranışlarda bulunabilme yeteneği olarak tanımlanabi-

⁶ **Bailey**, Regina (2010), “Chromosomes and Gender”, <http://www.biology.about.com> (Erişim tarihi 02.02.2010).

⁷ **Aslan**, Dilek (2004), “Beden Algısı ile İlgili Sorunların Yaratabileceği Beslenme Sorunları”, *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, C:13, S:9, s. 326.

leceği düşüncesindeyiz⁸. Bu açıklamalar ışığında bireyin kişiliği açısından kendisi olmasının, kendisine özel ve ayırt edici davranışlarını ortaya koyabilmesi ve kişiliği açıdan başkası gibi olmama kavramının ise, başkasına ait özel ve ayırt edici davranışlarda bulunmak zorunda bırakılmaması olarak ifade edilebileceğini söyleyebiliriz.

II. BENZERSİZ OLMA HAKKININ TARİHSEL ve DÜŞÜNSEL TEMELLERİ

Benzersiz olma hakkının temeli kendisini Socrates de bulur. Socrates'in temel öğretisi kendini bilmek üzerine kuruludur, bu öğretide kendini bilmek arayışların ve her şeyin başıdır. İnsanın en önemli arayışının kendi bilincini fark etmek ve ona uygun yaşamak olduğunu savunan Socrates'in kendini bilmek arayışı, sadece ruha yönelik bir arayış değil, etkinliğe yönelik bir arayıştır⁹.

Bireyin kendi benliğini tanıyarak etkinliklerini buna göre oluşturmasının gerekliliği üzerine yaşamını kuran ve bu uğurda ölen Socrates düşüncemize göre benzersiz olma hakkının temelini atmıştır.

Socrates'in öğretisi Stoacı düşünceyi de etkilemiştir. Stoacı düşünce insanı düşünen bir öz, başka deyişle bilinç olarak kabul etmiştir¹⁰. Bilinç kavramına büyük önem vermekle birlikte, stoacı düşünce bilinci bireylerin birbirlerinden benzersizliği yerine daha çok köle ve özgür ayrımını ortadan kaldırmaya yönelik kullanmıştır.

⁸ Aynı yönde **Bahadır**, Abdülkerim (2002), "Ergenlik Dönemi Kişilik Gelişiminde Temel Kavramlar", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 8, s. 58.

⁹ **Yaşayan**, Gökçe (2006), "Benlik Serüveni", Felsefi İnternet Dergisi S:4, <http://www.felsefekibi.com> (Erişim tarihi 04.02.2010), **Aydın**, Mehmet Zeki (2001), "Aktif Öğretim Yöntemlerinden Buldurma (Socrates) Yöntemi", <http://www.cumhuriyet.edu.tr> (Erişim tarihi 04.02.2010).

¹⁰ **Turan**, Müslüm (2000), "Helenistik Dönem Siyasal Felsefesi", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C:2, S:3 <http://www.sbe.deu.edu.tr> (Erişim tarihi 29.01.2010).

Çünkü düşünen bir öz olma ya da bilinç taşıma anlamında özgür ve köle farkı yoktur.

Stoacı düşünceden etkilenen ortaçağ düşünürü Augustine bilincinin insanın en önemli özelliği olduğunu savunmuştur. Augustine, insanı bilinç taşıyan bir kişilik olarak ifade etmiş ve “ben” kavramı onun felsefi düşüncesinin temelini oluşturmuştur¹¹. Fakat Augustine “ben” kavramını bireyin benzersizliğinden öte, kişinin kendi iç dünyasına yönelerek şüpheden kurtulabilmesinin, diğer deyişle günahlardan kurtulmasının sağlanması amacıyla kullandığını kabul etmek düşüncemize göre daha doğru olacaktır.

Descartes’in düşünce sistemi de, Augustine gibi “ben” kavramı üzerine kurulmuştur, ancak Descartes Augustine’den çok farklı bir noktaya ulaşmıştır. “Ben” kavramını modern anlamda özneye dönüştüren Descartes’e göre insan rasyonel ve özerk bir öznedir. Buna bağlı olarak taşıdığı akıl ve oluşturduğu öznel bilinçle insan dünyadaki tüm diğer şey ve kişilerden ayrılır¹². Bu görüşleriyle Descartes modern anlamda bireyin benzersizliğinin kuramsal temelini oluşturmuştur.

Benzersizlik kavramını bir hak olarak ifade eden ilk düşünürün Rousseau olduğunu söylemek mümkündür. Benzersizlik hakkını, kendi benzersizliğini tespitle kanıtlamaya çalışan düşünür, kendisini incelediğinde var olan hiçbir şey ve insanla benzeşmeyen bir benliğe sahip olduğunu ve her insanın diğerinden daha iyi değil ama farklı bir doğal bilinçle dünyaya geldiğini ve bu nedenle benzersiz olduğunu belirtmiştir. Emile isimli romanında Rousseau, bireylerin doğuştan gelen doğal kişiliklerine uygun olarak eğitilmeleri gereğine dikkat çekerek eğitim anlamında da benzersizlik hakkının varlığını savunmuştur¹³.

¹¹ Deniz, Şefik (2006), “Öznelcilik ve Eleştirisi”, Afyonkarahisar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:VIII, S:2, s. 220 vd.

¹² Deniz, s. 224 vd.

¹³ Bkz. Liukkonen, Petri/Personen, Ari (2008), “Jean Jacques Rousseau (1712-1778)”, <http://www.kirjasto.sci.fi> (Erişim tarihi 05.02.2010).

Bireyin doğuştan gelen kişilik özelliklerinin dikkate alınarak eğitilmesi görüşü 1762 tarihinde yayınladığı Emile isimli romanıyla Rousseau'ya ait görülmele beraber, aslında bu kavramın kökenini Anadolu tasavvuf düşüncesine kadar uzandığı görüşündeyiz. İnsanı bir kök, dışındaki her şeyi dallardan ibaret değerlendiren Mevlana, hukuk, tıp, felsefe, mantık, astronomi konularının aslında insanın kendisiyle ilişkili olduğunu, başarının en büyüğünün kendini bilmek anlamına geldiğini belirterek kopya insanı reddetmiş, evrensel insana ancak insanın benzersizliğinin kabulüyle ulaşabileceğini söylemiştir¹⁴. Gerçek bilimin kendini bilmek olduğunu söyleyen Yunus Emre de insanın içinde olanın serbest bırakılmasına, harekete geçirilmesine olanak verecek biçimde yetiştirilmesinin öneminin yüzyıllar önce farkına varmış ve dile getirmiştir¹⁵.

Hegel, benzersizlik hakkından bahsetmemekle beraber kendilik ve ötelilik kavramlarını en güçlü biçimde vurgulayan düşünür olmuştur. Hegel, bireyi kendini bilebilmek için durmaksızın kendi dışına yönelen bir özne olarak tanımlamaktadır. Kendini tanımak için kendi dışına yönelen özne, her geri dönüşünde eski kendini bulamayan ve bu yapısı gereği kendi kaybının riski altında olan öznedir. Birey, özne olarak yaptığı bu dışa yolculukta kendini bir aynadan görmekte ve öteki olandan bu şekilde ayırmaktadır. Hegel'in ötelilik yani kendini öteki olandan ayırma konusundaki düşüncelerinin benlik ve kimlik konusundaki kuramsal ilerleyişinin ilk önemli aşaması olduğu ileri sürülmüştür¹⁶.

Ancak Hegel ötelilik kavramıyla aslında bireyin kendini dışardan izlemesini kastettiği ve ötekiliği bireyin kendini fark etmesi

¹⁴ Terzioğlu, Emel (2004), "İnsanın Kaynağının Geliştirilmesi Sürecinde Mevlana Analizi", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, Y:5, S: 58, <http://www.yayim.meb.gov.tr> (Erişim tarihi 06.02.2010).

¹⁵ Şahin, İsmet (2010), "Farklı Olmak", <http://www.ismetsahin.net> (Erişim tarihi 06.02.2010).

¹⁶ Dursun, Çiler, "Hegel'de Kendilik Bilinci ve Öteki İçinde Yolculuk", <http://www.felsefekibi.com> (Erişim tarihi 06.02.2010).

anlamında kullandığı, bireyin diğer bireylerden farkını ötelilik kavramı içinde değerlendirmedeği için eleştirilmiştir¹⁷. Düşüncemizce de Hegel ötelilik kavramını bireyin benzersizliğini değil, kendini tanıma sürecini ifade etmek için kullanmıştır. Buna rağmen, Hegel'in ötelilik kavramı ileride bu başlık altında inceleyeceğimiz post modern düşüncenin ötekinin hakları kavramının ortaya çıkışını etkilemiştir.

Benzersizlik hakkı ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısında sınırlı olmakla beraber, ciddi biçimde savunulmaya başlamıştır.

Benzersizlik hakkının önemli savunucusu olarak kabul ettiğimiz düşünür Cassirer, bireyin benzersizliğini aydınlanmayla eş tutmuştur. Cassirer'e göre aydınlanma sadece çağcılıkla değil aynı zamanda insan varlığıyla ve ne yaptığını bilmesiyle ilgilidir. Birey koyduğu hedeflerin, amaçların kendisini vardıracağı yeri kestirmekle, hatta önceden görmekle yükümlüdür. Kestirimde bulunmak belirleyici olmakla bağlantılıdır. Birey etkin ve belirleyici bir özne olmak ister, ayrıca birey böyle biri olduğunun başkalarınca da bilinmesini ister. Özne olmak bireyin kendisini farklı bir özne olarak algılaması ve bu algılamasının başkalarınca benimsenmesi ve onaylanmasıyla bağlantılıdır¹⁸. Cassirer, benzersiz olma hakkının omurgasını oluşturmuştur.

Parsons, her insanın birbirine benzer yönleri bulunduğunu ancak her insanın diğerinden farklı, hatta benzersiz olduğunu ve bu benzersizliği korumak ve sürdürmenin birey açısından bir hak olduğunu belirtmekte ve bu hakka da benzersiz olma hakkı adını vermektedir¹⁹.

¹⁷ **Butler**, Judith (1987), *Subjects of Desire Hegelian Reflections in Twentieth Century France* (New York, Columbia University Press), s. 21 vd.

¹⁸ **Cassirer**, Ernst (2000), "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", Çeviren: Doğan ÖZLEM, *Toplumbilim, Aydınlanma Özel Sayısı*, S:11, s. 38, ÇOTUKSÖKEN, Betül (2002), "Felsefe ve Aydınlanma", <http://www.akademik.maltepe.edu.tr> (Erişim tarihi 02.02.2010).

¹⁹ **Parsons**, s. 3.

Foucault, Arendt, Lyotard gibi düşünürlerin temsil ettiği post modern düşünce bireyin özne oluşunu reddetmiş ve ötekinin hakları kavramını gündeme getirmiştir. Ötekinin hakları kavramı, insan haklarını temelsiz bıraktığı ve açıklanamaz hale getirdiği öne sürülerek eleştirilmiştir²⁰. Postmodern düşüncenin bireyin özne olma konumunu reddederek, özünü insanın oluşturduğu insan hakları kavramının açıklanamamasını zorlaştırdığı görüşüne katılıyoruz. Bununla birlikte postmodern düşüncenin getirdiği ötekinin hakları kavramının küçümsenmemesi gerektiği düşüncesindeyiz. Postmodern düşünürlerden Habermas, bireyin kendisine tanınan hakların aynısını başkalarına da tanınması ve kendisi gibi olmayanları dışlamaması, hoşgörü alanlarının bugün olduğundan çok daha geniş düzenlenmesi gerektiği yolundaki görüşüyle²¹, yine Lyotard insanların arasındaki tek ortak özelliğin farklı olmaları olduğu şeklindeki görüşüyle²² benzersizlik hakkını vurgulamıştır. Çünkü benzersizlik hakkının kapsamı açıklanırken görüleceği üzere²³ bireyin başkalarının kendileri gibi olmasını sindirebilmesi, en azından saygı duyulması benzersizlik hakkının bir boyutudur.

Ülkemizde benzersiz olma hakkının en önemli savunucusu Sami Selçuk olmuştur. Selçuk, bireyi birey yapan şeyin eşsiz ve benzersiz olma niteliği olduğunu, aynı zamanda bu niteliğin bireyi tanımlayan şey olduğunu, Yaratıcının ve doğanın tek tip insandan hoşlanmadığını, toplumların da tek tip insandan oluşamayacağını belirterek benzersiz olma hakkının ülkemizdeki mimarı olmuştur²⁴.

²⁰ **Arslan**, Zühtü (2001), "Post modern Söylem ve İnsan Hakları ", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C:56, S:1, s. 5 vd.

²¹ **Habermas**, Jürgen (1992), *Autonomy and Solidarity : Interviews with Jürgen Habermas*, (London, Verso, Revised Edition).

²² **Lyotard**, Jean-François (1999), J.F. Lyotard "Ötekinin Hakları", Çeviren : Zühtü ARSLAN, *Liberal Düşünce*, S:14, s. 144 vd.

²³ Bkz. III-E nolu başlık.

²⁴ **Selçuk**, "Adli..." (belgenet internet sayfasından).

İsmet Şahin, benzersiz olma hakkını doğal hukuk anlayışına uygun bir doğal hak olarak görmektedir. Bireyin kendi duygularını yaşama, kendi doğrularını belirleme, başkalarından benzersiz olma hakkını sırf insan olmakla ve doğmakla kazandığını savunan Şahin, benzersiz olma hakkını, yaşam hakkı gibi bir doğal hak olarak görmektedir²⁵.

Yazılarında açıkça bir hak olarak tanımlamamakla beraber Betül Çotuksöken de kanımızca benzersizliği birey için bir hak olarak görmektedir. Her insanın bir deneyimler toplamı olduğunu ve bu nedenle her insanın aslında tek olduğunu, kendine ve kendini anlamaya yönelmeyen öznenin yaşamı boyunca diğer öznelere dünyadaki sıradan uzantısı olarak kalacağını savunan Çotuksöken'in benzersiz olma hakkını tanıdığı düşüncesindeyiz²⁶.

III. BENZERSİZ OLMA HAKKININ KAPSAMI

Benzersiz olma hakkı kapsam olarak, bireyin müdahale edilmiş genleriyle doğmasını, yapay olarak genetik özdeşinin oluşturulmamasını, estetik veya plastik cerrahi yöntemleriyle yüz şekli, parmak izi gibi ayırt edici beden özelliklerinde başka birey oluşturulmamasını, beden algısına uygun olarak dış görünümünü belirleyebilmesini ve başkalarının buna saygı duymasını, kendisine özgü kişilik oluşturabilmesini ve bu açıdan başkalarıyla benzer olmak durumunda bırakılmamasını ve başkalarının da bu bireylerin kişilikleri açısından kendileri gibi olmasını sindirebilmesini, en azından saygı duymasını içermektedir.

A. Bireyin Müdahale Edilmemiş Genleriyle Doğması

Tıp ve teknoloji alanlarındaki gelişmeler özellikle son yıllarda gen yapısına müdahale edebilecek hatta değiştirebilecek noktaya

²⁵ Şahin, "Farklı...", (ismetsahin internet sayfasından).

²⁶ Çotuksöken, "Felsefe..." (akademik internet sayfasından).

gelmiştir²⁷. Genlerin birbirini etkileme ve çalışma şekli, henüz tam olarak bilinmemekle beraber gen mühendisliği olarak adlandırılan gelişmelerin insanın genetik yapısını değiştirebilecek düzeyde ilerlediği bir gerçekliktir²⁸. İnsan embriyosuna ve cenine yapılacak genetik müdahalelerle kalıtsal hastalıkların giderilmesinde bir sakınca bulunmadığı görüşü genel kabul görmektedir. Düşüncemize göre aynı şekilde zihinsel ve bedensel engellerin giderilmesinde de sakınca yoktur. Ancak genlere yapılacak müdahalelerle doğacak insanın cinsiyetin belirlenmesi veya değiştirilmesi, saç rengi, göz rengi, ten rengi, boy, kilo, parmak izi gibi vücut şeklini belirleyen özelliklerin değiştirilmesinin olanaklı olup olmadığı tartışmalıdır.

İnsanların genlerine bu şekilde yapılacak müdahalelerin insanlık onurunu zedeleyeceği ileri sürülmüştür²⁹. İnsanlık onuru kavramı, insanlığın tarih boyunca yaşadığı tecrübeler sonucu bugünkü halini almış çok değerli bir kavramdır ve umuyoruz ki değerini hiçbir zaman yitirmez. Fakat bilimsel ve teknolojik gelişmelerin geldiği noktada insanlık onuru gibi genel bir kavramla bu gibi sorunları gidermek olanaklı değildir. İnsanların genleri üzerinde tasarruf haklarının bulunduğu ve insanların genleri üzerindeki bu hakları kullanarak kendi geleceğini belirleyebilmesinin insanlık onuru kavramının doğal bir sonucu olduğu dahi savunulmaktadır³⁰. Hatta gen haritasının çıkartılabilmesinin olanaklı hale gelmiş olması nedeniyle bir mülkiyet hakkı veya fikri sınaî hak biçiminde bireylerin gen yapıları üzerinde haklarının bulunduğu iddia edilmeye başlan-

²⁷ **Simmons**, Danielle (2008), "Genetic Inequality : Human Genetic Engineering", <http://www.nature.com> (Erişim tarihi 10.02.2010).

²⁸ **Levine**, Harry (2006), Genetic Engineering : A Reference Handbook (ABC-CLIO Press), s. 118 vd.

²⁹ **Caulfield**, Timoty, "Human Clonings Laws, Human Dignity and The Poverty of Policy Making Dialogue", <http://www.biomedcentral.com> (Erişim tarihi 10.02.2010).

³⁰ Bkz. **Harris**, John (1997), "Goodbye Dolly, The Ethics of Human Cloning", Journal of Medhical Ethics, Vol:23, No:6, s. 3.

mıştır³¹. Hastalık ve sakatlıkların giderilmesi dışında, her bireyin müdahale edilmemiş genleriyle doğması gerektiği düşüncesindeyiz. Aksi halde doğan kişi en azından bedeni açısından aynı kişi olmayacaktır. Bireylerin gen yapıları üzerinde bir mülkiyet ya da fikri ve sınaî haktan bahsedilemeyeceği düşüncesindeyiz. Çünkü insan bedeni ve onun özünü oluşturan genlerin bir metaya dönüştürülmesi doğru değildir. İnsanlık onuru gibi geniş ve yukarıda da belirttiğimiz gibi bu konuda çok farklı yorumlara neden olan kavramla da sorun çözülemez. Düşüncemizce insan müdahale edilmemiş genlerle doğmasının tek yolu onun benzersizlik hakkının varlığını kabul etmektir.

B. Bireyin Yapay Olarak Genetik Özdeşinin Oluşturulmaması

Bir vücut hücresinin genlerinin çıkartılarak içi boşaltılmış bir yumurta hücresine aktarılması suretiyle genetik olarak özdeş insan oluşturmak günümüzde olanaklı hale gelmiştir. Genetik özdeş insan oluşturmaya klonlama adı verilmektedir.

1997 yılında Ian Wilmut ve Keit Campell, bir koyun yumurta hücresinin çekirdeğini başka bir koyun hücresine naklederek "Dolly" isimli kopya koyunun doğumunu sağlamıştır³². Bu gelişmelerle kısa bir süre içinde insan klonlanmasına olanak verecek düzeye ulaşmıştır. Dünyada halen üç klonlanmış insan yaşadığı iddia edilmektedir³³. İnsan klonlama veya özdeş insan oluşturulmasının insan onuruna aykırı olduğu Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü'nün 1997 yılının Kasım ayında kabul edip yayınladığı "Birleşmiş Gen Haritası ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 25. maddesinde insanlık onuruna aykırı görülmüşse de, genetik özdeş

³¹ Bkz. **Koopsel**, David (2007), "Individual and Collective Right in Genomic Data: Preliminary Questions", Journal of Evolution and Technology, Vol:16, No:1, s. 152.

³² **Macintosh**, Kerry Lynn (2005), Illegal Beings : Human Clones and The Law (Cambridge University Press), s. 1.

³³ **Radikal**, 04.03.2009.

insan oluşturma'nın insanlık onurunu neden ihlal ettiği açıklanmamıştır. Aslında, genetik özdeş insan oluşturulmasını insanlık onuru kavramıyla engellemeye çalışan düşünce, insan klonlamanın insanlık onuruna uygun bulunmadığını belirtmekte ancak bunun nedenini açıklayamamaktadır³⁴. Tek ve benzersiz bir genetik yapısı ve beden biçimi taşıyan insanın özdeşinin oluşturulması bu teklifi ve benzersizliği ortadan kaldırarak birebir birbirine benzeyen insanlardan oluşan toplumlar meydana getirebilecektir. Bu tür bir toplumda yaşamın keyifsizliği bir yana, bu ortamda farklılıklara dayalı bir çoğulculuğun sağlanamayacağını söylemeye gerek yoktur. Yapay olarak özdeş insan oluşturmak bireyin benzersizlik hakkını ihlal edecektir³⁵. Öncelikle belirtmeliyiz ki tıpa tıp birbirine benzediği öne sürülen tek yumurta ikizleri bile anne, baba ve yakınları tarafından ayırt edilebilecek bedensel farklılıklara sahip olmaktadır. Gen yapısı özdeş bireylerin dış etkenlerle farklı kişilik özellikleri oluşturmalarının mümkün bulunması, düşüncemize göre bireylerin tıpatıp birbirlerine benzer veya özdeş olmalarını haklı kılmaz.

Hiç kimse bir başkasının bedeni kopyası olmak istemez. Genetik olarak özdeş insan oluşturmak benzersizlik hakkının yok edilmesi anlamına gelecektir.

Ülkemiz tarafından da imzalanan "Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi" genetik özdeş insan oluşturma konusunda insanlık onuru kavramının yeterli olmayacağını farkına vararak 1. maddesinde sözleşmenin amacının insan onuru yanında kimliğini de korumak olduğunu belirtmiş ve sözleşmeye ek genetik özdeş insan oluşturmaya yasaklarken, bütün insanların onurunu ve benliğini korumayı amaçladığını açıklamıştır. Biyo-Tıp sözleşmesi olarak

³⁴ **Aschwenden**, Christie (2003), "National Fail to Agree on Extend Human Cloning Ban", Bulletin of The World Health Organization, 81(11), s. 851, **Caulfield**, "Human..." (biomedrental internet sayfasından).

³⁵ **Devolder**, Katrien (2008), "Cloning", <http://plato.stanford.edu> (Erişim tarihi 02.02.2010).

adlandırılan bu sözleşme benzersiz olma hakkının temelini oluşturan kimlik ve benlik kavramlarını, insanlık onuruna ek olarak genetik özdeş insan oluşturma yasağına temel almak suretiyle bu hakkı tanıma yolunda adım atmıştır.

Türk Ceza Hukuku doktrinde istisna olarak Katoğlu genetik olarak özdeş insan oluşturma sadece insan onurunu değil insan kimliğini de ihlal ettiğini tespit etmiş, ancak benzersiz olma hakkının varlığından bahsetmemiştir³⁶.

Düşüncemize göre yapay olarak genetik açıdan özdeş insan oluşturulmaması benzersiz olma hakkının kapsamında kalmaktadır ve eğer insanlık onurunu ihlal ediyorsa bunun nedeni benzersizlik hakkını ihlal ediyor olmasıdır.

Dünyada yaşayan klon insanlar bulunduğu iddiasına rağmen yargı sistemleri henüz yapay olarak genetik özdeş insan oluşturma konusunda bir talep veya uyuşmazlıkla karşılaşmadıklarından bu konuda mahkeme kararlarına rastlamak mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte hukuk sistemimizde konuyla ilgili bir karar bulunmaktadır. Yargıtay İçtihadı Birleştirme Genel Kurulu bir kararında bireylerin hiçbir ayırım gözetilmeksizin “babasını bilmek” hakkına sahip olduğunu hükme bağlamıştır³⁷. Yapay olarak oluşturulan genetik özdeş, yani klon insanın gerçek anlamda bir babasının bulunup bulunmadığını tartışmalıdır. Bu durumda Biyo-Tıp sözleşmesinin genetik özdeş insan oluşturma yasağı bulunmasa dahi, Yargıtay’ın genetik özdeş (klon) insan oluşturulmasına izin verme-

³⁶ **Katoğlu**, Tuğrul (2006), “Türk Hukukunun Bir Parçası Olarak Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Biyo-Tıp Sözleşmesi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C:55, S:1, s. 182.

³⁷ “Herkesin babasını bilmek, onun soyadını taşımak... hakkı vardır. İnsan hakları bütün insanların hiçbir ayırım gözetilmeksizin insanlık onurunun gereği olarak sahip olduğu hakların bütününe kapsar...”, Yargıtay İçtihadı Birleştirme Genel Kurulu Kararı (1996/1E-1997/K sayılı), **Başlar**, Kemal (2007), Türk Mahkeme Kararlarında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (Ankara, Avrupa Konseyi Yayını), s. 75.

yeceğini düşünmek, dolaylı da olsa doğru bir yorum olacaktır. Bireyin “babasını bilmek” hakkına sahip olduğunu ve bu hakkın evrensel bir insan hakkı sayılacağını belirten Yargıtay’ın bu kararı çağcıl ve övgüye değer bir yaklaşımdır. Benzersiz olma hakkının tarihsel temelini kendini bilmek kavramı olduğunu belirtmiştik. Bireyin “babasını bilmek” hakkı kim olduğunu bilmek, kendini bilmek kavramlarıyla doğrudan bağlantılıdır. Yargıtay’ın bireyin babasını bilmek hakkı tanınmasının benzersiz olma hakkına giden yolun ilk basamağı olduğunun söylenebileceği düşüncesindeyiz.

C. Estetik veya Plastik Cerrahi Yöntemleriyle Ayırt Edici Beden Özelliklerinde Özdeş Birey Oluşturulmaması

Estetik ve plastik cerrahi son dönemlerde büyük ilerleme kaydetmiş, estetik cerrah sayısının artması, tekniklerin ilerlemesi ve eskiye göre estetik ve plastik operasyonların daha ucuza yapılabilmesi, artık herkesin estetik ameliyatları yaptırabilmesi sonucunu doğurmuştur. Estetik operasyonlar eskiden vücut bozukluklarını düzeltmek, organ ve doku kayıplarını gidermek için kullanılırken artık tıbbi zorunluluklar olmadan da bireylerin kendi bedenlerinde istedikleri birçok değişikliği yaptırabilmelerinin yolu da açılmıştır³⁸. Güzellik ve imaj kavramları tarihin hiçbir döneminde günümüzdeki kadar önem taşımamış, bireylerin kendi zihinlerindeki veya toplumun güzellik anlayışına uygun olarak kendi bedenini yeniden şekillendirme konusunda istekleri yoğunlaşmıştır. Bireylerin burun yapılarında eğrilik, saç dökülmesi gibi ruhsal sorunlar yaşamalarına yol açan estetik operasyon taleplerinin karşılanması gerektiği artık genel kabul görmektedir³⁹. Ancak bireylerin daha güzel görünmek,

³⁸ **Petek**, Hasan (2006), “Güzelleştirme Amaçlı Estetik Ameliyatlardan Kaynaklanan Hukuki Sorumluluk”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C:8, S:1, s. 177.

³⁹ **Kök**, Ahmet Nezir/Çankaya, Hasan (2003), “Estetik Amaçlı Tıbbi Müdahalelerde Tıbbi, Etik ve Hukuki Sorunlar” Türkiye Tıp Klinikleri Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi, S:11, s. 200.

ünlü olmak gibi nedenlerden dolayı estetik veya plastik operasyon talebinin karşılanıp karşılanamayacağı ve bu talebin hukuki olup olmayacağı tartışmalıdır. Sırf güzelleştirme ya da ünlü olma gibi amaçlara yönelik olan estetik operasyon taleplerinin hukuka uygun olmadığı ve bu nedenle izin verilmemesi gerektiği öne sürülmektedir⁴⁰. Bu görüşün dayanağının tıbbi zorunluluklar dışında kişinin vücut ve beden bütünlüğüne dokunulamayacağını düzenleyen Anayasamızın 17. maddesi olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle belirtmeliyiz ki estetik operasyon taleplerinin sırf güzelleşme ya da ünlü olmak adına mı yapıldığının yoksa ruhsal tedavi amacı mı taşıdığıнын ayrımını yapmak adeta imkânsızdır. Bu talepler çoğu zaman güzelleşme ile beraber ruhsal tedavi boyutunu birlikte taşımaktadır⁴¹. Bu ayrımın yapılabileceği düşünülse bile, bireylerin tedavi amaçlı olmadan da sağlıklarını bozmayacak güzelleşme amaçlı estetik taleplerinin maddi ve manevi kişiliği korumak ve geliştirme hakkı kapsamında kaldığını savunan postmodern düşüncenin günden güne güç kazandığı söylenmelidir⁴².

Düşüncemizce de bireyin sağlığını bozmayan güzelleşme veya ünlü olma amaçlı estetik taleplerinin kişinin maddi ve manevi varlığını korumak ve geliştirmek hakkını ihlal ettiği savı doğru kabul edilemez. Estetik veya plastik operasyon talepleriyle ilgili asıl sorun bireylerin bu taleplerinin insanların benzersizliğini ortadan kaldırma noktasına gelmeye başlamış olmasıdır. Aynı vücut ölçüleri taşıyan bedenler, birbirine birebir benzeyen burunlar, dudaklar görmek artık sıradan bir olay haline gelmek üzeredir⁴³. Burun estetik operasyonu geçirmiş bir gencin, bu konuda bir başarı ölçüsü sayılan doğal

⁴⁰ Aşçıoğlu, Çetin (1993), Tıbbi Yardım ve El Atmalardan Doğan Sorumluluklar (Ankara, Tekışık-Ofset), s. 52.

⁴¹ Petek, s. 185.

⁴² Bkz. Kök, s.199, Güriz, Adnan (1997), Postmodernizm ve Hukuk, (Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını), s. 115 vd.

⁴³ "Estetik Ameliyatla Birbirine Benzeyen Gençler", <http://www.mcatürk.com> (Erişim tarihi 13.02.2010).

görünümünü yakalamış olmasına rağmen, sırf operasyon yaptırdığı belli olmadığı için üzüntü duyduğu literatüre geçmiştir⁴⁴. Kaşları, gözleri, yüzleri birbirine benzediği takdirde sevilebileceğine inanan yeni kuşakların oluşmaya başladığı bir gerçeklik olarak ortaya çıkmaktadır⁴⁵.

Bireylerin cerrahi ya da genetik müdahalelerle bedenlerini yeniden inşa etme hakları bulunduğu savunulduğu⁴⁶ buna dayalı olarak insanların birbirine benzer yüzler taşıma taleplerinin yoğunlaştığı günümüzde, bu taleplerin insanlık onuru kavramıyla engellenmeye çalışması yerine, karşı bir duruş oluşturabilecek olan benzersiz olma hakkının tanınması ve hukuksallaştırılması düşünce-mizce gereklidir. Bireylerin burun, kaş vb. uzuvlarının olmasa bile yüzlerinin, parmak izlerinin (tıp sanatının ayırt edici olarak belirleyeceği uzuvlarının) estetik ya da plastik cerrahi yöntemlerle birbirine benzetilmesi, bireylerin benzersiz olma hakkına aykırılık sayılarak engellenmelidir. Ayrıca mağdur ve tanık koruma programları kapsamında yüz ve beden şeklinin değiştirilmesi gereken kişilerin dahi, yaşamlarının korunması için zaruret bulunmadıkça, estetik veya plastik cerrahi operasyonlarıyla başkalarına birebir benzemelerine izin verilmemelidir.

D. Bireyin Beden Algısına Uygun Olarak Dış Görünümünü Belirleyebilmesi ve Bu Açıdan Başkası Gibi Olmak Zorunda Bırakılmaması

Bireyin kilosu, saç şekli, giyim biçimi gibi dış görünümüyle ilgili düşüncesi onun beden algısını oluşturur. Bireyin inancını ifade etmek

⁴⁴ "Cerrahlara Hukuki Sınırlama Yok", <http://www.mcatürk.com> (Erişim tarihi 14.02.2010).

⁴⁵ **Tarhan**, Nevzat (2006), "Dünyayı Değil Kendilerini Güzelleştiriyorlar", <http://www.mcatürk.com> (Erişim tarihi 14.02.2010).

⁴⁶ Bkz. **Foley**, Elizabeth Price (2002), "Human Cloning and The Right To Reproduce", Albany Law Review, March 22, s. 625 vd.

amacına yönelik giyim şekli inanç özgürlüğü, bireyin etnik ya da ulusal kimliğine yönelik giyinme ve dış görünümün belirleme isteği farklı olma hakkı adı altında incelenmekte olup bireyin beden algısıyla ve konumuzla ilgili değildir. Bireyin beden algısına uygun olarak dış görünümünü belirleyebilmesi, saçını uzatıp, kazıyabilmesi, bıyık bırakabilmesi ya da bırakmaması, giysisinin biçim, renk ya da desenini belirleyebilmesi, vücut yapısının olanak verdiği kadarıyla kilosunu belirleyebilmesi vb. biçimsel özelliklerini kendi bedenine yönelik düşüncelere göre düzenleyebilmesidir. İlk bakışta bireyin bu şekilde bedeninin dış görünümünü belirleyebilmesinin bireyin maddi ve manevi kişiliğini korumak ve geliştirmek hakkı kapsamında kaldığını ve benzersizlik hakkı altında incelenmesine gerek bulunmadığı düşünülebilir. Bireyin beden algılamasına uygun olarak dış görünümünü belirlemesine başkalarının saygı duyması gerekliliğinin, kişinin maddi ve manevi varlığını korumak ve geliştirmek hakkıyla ilintili olduğu doğrudur. Ancak konu görüldüğü kadar basit değildir. Örneğin bireylerin terzilerini seçme özgürlüğü ancak terzilerin faaliyetlerini sürdürmesi halinde anlam kazanır, terziler yoksa terzi seçme özgürlüğü de yoktur. Günümüzün tüketim toplumu bireyin insan olma özelliğinden öte tükettiği oranda değerli saymakta, bireyler de tüketebildikleri oranda mutlu olmakta ve kendilerini değerli saymaktadır. Bireylerin görüntüde çok renkli ve çok sesli, gerçekte tüm beğenilerinin tüketim araçlarıyla önceden belirlenmiş olduğu, ürün miktarının çok olmakla beraber seçenekleri aynı araçlarla çoğu zaman birbirine benzer belirlendiği alış veriş ortamlarında bireyin beden algısına uygun olarak bedeninin dış görünümünü belirlemesine olanak kalmamıştır. Tüketim endüstrisi bireylerin saç biçimi, giysi tiplerini, renklerini vb. birçok dış görünümüne ilişkin seçimlerini baştan belirlemekte ve bireyler için çoğu zaman başkaca seçenek bırakmamaktadır.

Resmi görüşmelerde, iş görüşmelerinde kahverengi giysilerin giyilmemesi gerektiğine hükmeden tüketim endüstrisinin bu yaklaşımına bağlı olarak, birçok iş yerinin çalışanlarına kahverengi giysi kullandırmadığı ayrıntılara dikkat edenlerin gözünden kaçmaya-

caktır. Bunun nedeni toprağın dinginlik ve huzurunu temsil eden kahverenginin, bu özelliği nedeniyle tüketim isteğini dengelemesinden başka bir şey değildir. Bireylerin dış görünümelerini artık kendi beden algıları değil, kendilerine sunulan tüketim araçları belirlemektedir. Oysa, bireyin kendisini diğer bireylerden farklı kılabilmek için bir giyim, kuşam tarzı kullanması ve bu tarzının diğer bireyler tarafından da anlaşılabilmesi ve yorumlanabilmesi gerektiği savunulmaktadır⁴⁷. Bu düşüncenin doğruluğuna katılıyoruz, ek olarak bireyin kendisini sadece giyim, kuşam tarzıyla değil dış görünümünün tamamıyla ifade ettiğini de söylemeliyiz. Tüketimin toplumun tek nesnel gerçekliği olduğu günümüzde⁴⁸ bireyler içerikten öte biçime ilgi duyan tüketime hazır birer imaj haline gelmiştir⁴⁹. İmajlar tüketim ve iletişim amaçlarıyla belirlenmekte, bireylerin kendi beden algılarına göre dış görünümelerini belirlemelerine olanak kalmamakta ve arzu etmeseler de dış görünümeleri itibarıyla başkaları gibi olmak zorunda kalmaktadırlar. Sorun bununla sınırlı kalmamakta, kilolu görüntüleriyle barışık hatta gurur duyabilen kişiler iş başvuruları yaptıklarında işe alınmakta büyük sıkıntılar yaşayabilmekte, başvuruları sırf bu nedenle reddedilebilmektedir. İleri düzeyde eğitime, yetenek ve tecrübeye de sahip olsa birey fiziksel görünümünün ideal (!) olmaması nedeniyle istenmemekte ve çalıştırılmamaktadır. Tüketimin hızlı artışı beden görünümünü ve güzelliği metalaştırmaktadır⁵⁰. Bireyler dış görünümeleriyle her geçen gün biraz

⁴⁷ **Bıçakçı**, İlker (2008), "Sanayi Toplumundan Bilgi Toplumuna Tüketimin Evrimi ve Türkiye'deki Yansımaları", Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, C:5, S:1, s. 7.

⁴⁸ **Baudrillard**, Jean (2004), Tüketim Toplumu, Çeviren : Hazar DELİÇAYLI-Ferda KESKİN (İstanbul, Ayrıntı Yayını), s. 254.

⁴⁹ **Babacan**, Muazzez/**Onat** Ferah (2007), "Postmodern Pazarlama Perspektifi", s. 14, <http://eab.ege.edu.tr> (Erişim tarihi 17.02.2010), **Özcan**, Burcu (2007), "Postmodernizmin Tüketim İmajları", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:17, S:1, s. 270.

⁵⁰ **Çetin**, Ebru (2009), "Çalışma Yaşamında Bedenin Değişen Görünümü", Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, C:6, S:1, s. 77.

daha birbirine benzemekte ve kendileri gibi olmaktan uzaklaşmaktadır.

Bireylerin varlıklarını ve kimliklerini markalar aracılığıyla dışa vurdukları savı⁵¹ düşüncemizde doğru kabul edilemez. Bireyler varlıklarını ve kimliklerini anlatılacağı üzere ayırt edici davranış biçimleri ve beden algılarına göre oluşturdukları dış görünüşleriyle dışa vurmaktadır. Tüketim ve iletişimin ulaştığı bu ileri noktada sadece bireyin kişiliğine saygı duyulması ve kişiliğini geliştirmesi hakkının kabulüyle bireyin benzersizliğini korumaya olanak bulunmamaktadır. Bu nedenle bireylerin benlik algılarına göre dış görünüşlerini oluşturabilmeleri ve bu anlamda kendileri gibi olmaları ve başkası gibi olmak zorunda bırakılmamaları konusu benzersiz olma hakkı kapsamında ele alınmalıdır. Bireylerin kendi beden algılarına göre biçimlendirdikleri dış görünüşlerine saygı duyulurken diğer yandan bunu sağlayabilmeleri için kendilerini özel ve benzersiz kılacak ürünlerin makul fiyatlarla ve kolay ulaşılabilecek şekilde üretilmesini talep etme imkânı sağlanmalıdır.

E. Bireyin kendisine Özgü Kişilik Oluşturabilmesi ve Bu Açından Başkalarıyla Benzer Olmak Durumunda Bırakılmaması

Kişiliğin özü benlik ve kimliktir⁵². Benlik kavramının oluşabilmesi için “ben” olan ve “ben olmayan” ayrımının yapılması gerekir. Benliğin oluşmasındaki ilk ve en önemli adım bölünmedir⁵³. Bölünme doğmakla başlar, doğan beden artık anne bedeninden ayrılmıştır. Başlangıçta çocuk annesine hem bedenen hem ruhen bağlıdır. Bu bağlılık zaman içerisinde azalır. Yaratıcı ve doğa hep ilerlemeden, devinimden, tekâmülden yanadır. Doğan büyümek ve hayata katıl-

⁵¹ Bkz. **Bıçakçı**, s. 14.

⁵² Benlik ve kimlik tanımı için bkz. I nolu başlık.

⁵³ **Yaşayan**, “Benlik...” (felsefe ekibi internet sayfasından).

mak zorundadır⁵⁴. Bütün sorun da burada başlamaktadır. Hayata katılan kalabalığın bir parçası mı olacaktır, yoksa hayata renk ve zenginlik mi katacaktır? Düşüncemizce her doğum yaşama renk ve zenginlik katmak üzere hazırlanmış birer tasarımdır. Kök boya⁵⁵, güneşe, rüzgâra ve zamana meydan okur, solmaz, rengini kaybetmez çünkü özdür sadece kendisidir bu nedenle kaybolmaz bir duruştur, bozulmaya direniştir, diğer renklerle her mekân ve zeminde uyum sağlar bu nedenle de uzlaşıcıdır, ahenktir. Birey de yaşama filiz verecek yaprak açacak, boy verecek bir köktür, özdür bu anlamda da renktir, yeter ki kendisi gibi olmasına, benzersiz kişilik oluşturmaya izin verilsin ve olanak sağlansın. Her bireye kişiliği itibarıyla benzersiz olma hakkı tanınmalıdır. Bu ancak bireyin farklılığını oluşturan ayırt edici davranışlarına değer vermekte ve olanak tanımakla gerçekleşebilir. Hiç kimse bir başkası gibi olmak ve öyle davranmak zorunda değildir. Benzersiz kişilikler benzersiz topluluklar oluştururlar. Zengin topraklar güçlü kökler yaparlar⁵⁶. Benzersiz bireylerden oluşan toplumlarda zengin topraklar gibidir, kendi kişiliği benzersiz olan birey başkalarının da diğer deyişle ötekinin farklılığını sindirebilir. Bireyin kişiliğine saygı duyulması ve birliğini geliştirme hakkı tanınması bireyleri genel anlamda kişiliklerini korumaktadır. Ancak bireylerin benzersiz kişilik oluşturmalarına yeterli zemin oluşturmamaktadır. Hayatın zenginleştirilmesi ancak bireylerin ayırt edici davranış oluşturmaları açısından kendileri gibi olmaları, başkası gibi olmak zorunda bırakılmamaları, başkalarının da buna saygı duymaları ve hatta sindirebilmeleriyle sağlanabilir. Bu da ancak konunun benzersiz olma hakkı kapsamında ele alınması ve benzersiz olma hakkının tanınmasıyla mümkündür.

⁵⁴ Sunat, Haluk, "Kendi Olmak", Radikal 12.08.2001.

⁵⁵ Kök boya, bitkilerin köklerinden doğal yöntemlerle elde edilen boyadır.

⁵⁶ Trujillo, Francis Xavier (1999), "Öğrencilerime Mektuplar", Çeviren: Ali Şimşek, Güz'99, s. 12.

IV. KARŞILAŞTIRMALI HUKUKTA BENZERSİZ OLMA HAKKI

Benzersiz olma hakkı son dönemlerde savunulmaya başlandı-ğundan karşılaştırmalı hukuk açısından ancak sınırlı bir inceleme yapma olanağı bulunmaktadır.

S. isimli küçüğün ve Marey isimli kişinin İngiltere aleyhine açtıkları davada Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi bireylerin parmak izleri ve gen yapıları açısından benzersizlik haklarına vurgu yapmıştır. S isimli küçüğün ve Marey isimli reşit kişinin bir ceza davasında yargılamaları sırasında parmak izlerinin ve hücre örneklerinin kayıt altına alınmasını Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 04.12.2008 tarihli kararıyla özel hayata saygı hakkına aykırı bulmuştur. Bu kararında Mahkeme bireylerin parmak izleri, hücre örnekleri ve gen yapıları açısından benzersiz olduklarını ve bireylerin benzersiz kişisel bilgilerinin saklanması önemsiz sayılmayacağını belirtmiştir. Düşüncemizce Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi bu kararıyla bireyin parmak izi ve gen yapısı itibarıyla benzersizlik haklarının bulunduğunu kabul etmiş ancak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi benzersiz olma hakkını düzenlemediğinden özel hayata saygı hakkına dayanmak zorunda kalmıştır⁵⁷.

Avrupa Konseyi “Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi” 1. maddesinde sözleşmenin amacının insan onurunun yanında insan kimliğini de korumak olduğunu ve sözleşmeye ek protokol de insan klonlamayı yasaklarken insan onuruyla beraber insan benliğini korumayı amaçladığını belirtmiştir. Sözleşme açıkça benzersiz olma hakkını tanımamışsa da insan kimliğini ve benliğini koruma altına alarak benzersiz olma hakkını tanıma yolunda önemli bir adım atmıştır.

⁵⁷ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin S. ve Marper. V. İngiltere, 30562/04 ve 30556/04 başvuru sayılı ve 04.12.2008 tarihli kararı, <http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr> (Erişim tarihi 19.02.2010).

V. TÜRK HUKUKUNDA BENZERSİZ OLMA HAKKI

1982 Anayasasının 90. maddesi “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiasıyla Anayasa Mahkemesi’ne başvurulamaz” hükmünü taşıırken, 2004 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile anayasanın 90. maddesine “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır” cümlesi eklenmiştir. Maddeden anlaşılacağı gibi Türk Hukuk düzeninde antlaşmalar kanun gücündedir ve doğrudan uygulanır⁵⁸. Bu nedenle Avrupa Konseyi Biyotıp Sözleşmesi iç hukukumuzun bir parçası olmuştur. Bu nedenle hukuk sistemimiz de benzersiz olma hakkını tanıma konusunda önemli bir adım atmıştır.

Hukuki değer taşımamakla beraber 4-5 Nisan 2008 tarihlerinde Ankara’da düzenlenen Türk Tabipleri Birliği Etik Bildirgeler Çalıştayında kabul edilen Yaşamın Başlangıcı ve Sonuna İlişkin Bildirgeler Sonuç Raporunda, insan klonlamanın insanın teklik ve benzersizlik hakkını ihlal edebileceğine işaret edilmiştir⁵⁹.

VI. BENZERSİZ OLMA HAKKI ÜZERİNE TARTIŞMALAR ve DEĞERLENDİRİLMESİ

A. Benzersiz Olma Hakkını Kabul Etmeyenlerin Savları

Benzersiz olma hakkının bulunmadığını savunan bir görüş, dünya üzerinde insanlar arasında bir benzerliğin hiç var olmayacağı her insan farklı bir ruh ve kişilik taşıdığını, bireylerin genetik olarak aynı olmaları sağlansa bile ruh ve kişilik özelliklerinin asla

⁵⁸ Koçak, Yüksel, “Uluslararası Antlaşmaların İç Hukuktaki Yeri”, s. 5, <http://www.hukuk.gen.tr> (Erişim tarihi 19.02.2010).

⁵⁹ <http://www.ttb.org.tr> (Erişim tarihi 19.02.2010).

birebir benzer olamayacağını ve benzersiz olma hakkına bu nedenle gereksinim olmadığını belirtmektedir⁶⁰.

Bir başka görüşse benzersiz olma hakkının bugüne kadar kabul edilmiş diğer insan hak ve özgürlüklerine benzemediğini ve bilinen hiçbir hiç bir hak ve özgürlük kategorisi içinde sınıflandırılmayacağını ve bu nedenle hak olarak kabul edilip düzenlenemeyeceğini savunmaktadır⁶¹.

Benzersiz olma hakkının varlığını kabul etmeyen bir diğer görüş ikiz doğum gerçeğine dayanmaktadır. Özellikle tek yumurta ikizleri genetik olarak ve dış görüntüde birbirlerine tıpatıp benzemektedir. Bu doğanın ve yaşamın benzersiz olmayı zorunlu kılmadığını göstermektedir. Aksi halde her ikiz doğumun benzersiz olma hakkını ihlal ettiğini düşünmek gerekecektir. Bu görüş ikiz doğumların varlığı nedeniyle benzersiz olma hakkına kabul edilemeyeceği sonucuna ulaşmaktadır⁶².

İnsanın genetik ve bedeni açıdan benzersizliğinin korunması için benzersiz olma hakkına gerek bulunmadığını savunan görüş ise insanın benzersizliğinin insanlık onuru kavramı içinde korunduğunu, benzersizliğin zaten insanlık onurunun bir parçası olduğunu kabul etmektedir⁶³.

B. Benzersiz Olma Hakkını Kabul Edenlerin Savları

Benzersiz olma hakkının kabul edilmesi gerektiğini savunan görüş benzersiz olma hakkının insanın doğuştan taşıdığı benzersiz

⁶⁰ **Bouter**, Frederick (2010), "Is The Human Being Unique", http://self_help.smartads.info (Erişim tarihi 20.02.2010).

⁶¹ **Dawn**, s. 12.

⁶² Bkz. **Joans**, Hans (1974), *Philosophical Essays: From Ancient Creed to Technological Man* (Chicago: University of Chicago Press), s. 162 vd.

⁶³ **Andra**, Picincu (2008), "The Human Cloning Debate", <http://www.groundreport.com> (Erişim tarihi 20.02.2010).

olmak ve böyle yaşamak isteğin bir gereği olduğunu ifade etmektedir. Hiç kimsenin bir başkasının kopyası olarak yaşamak istemeyeceğini bu şekilde yaşamak zorunda kalan insanın normal bir psikoloji içinde hayatını devam ettiremeyeceği düşüncesi de bu görüşün dayanağını oluşturmaktadır⁶⁴.

Bir başka görüş bireylerin farklı gen beden yapılarıyla yaşamı zenginleştirip güzelleştirdiklerini, hayatın renklilik ve zenginliğinin devam edebilmesinin ancak benzersiz olma hakkının kabulüyle mümkün olabileceğini savunmaktadır⁶⁵.

Diğer bir görüş bireyin benzersiz olma hakkını doğal hukuk anlayışına uygun olarak bireyin başka hiç bir şeye ihtiyaç olmadan doğmakla ve sadece insan olmakla kazanıldığını kabul etmektedir. Bu görüşe göre benzersiz olma hakkı kendiliğinden var olan bir haktır⁶⁶.

Bir diğer görüş benzersiz olmayı birey olmakla eş saymakta, benzersizliğin bireyi tanımlayan şey olduğunu ve insanın ancak benzersiz olma hakkının tanınmasıyla birey konumuna gelebileceğini, demokrasinin ön koşulunun çoğulculuk olduğu ve çoğulculuğun farklılıklar arası düzenli bir değiş tokuş olduğunu, bireyin benzersizliğini tanımının ötekinin haklarını da tanımak anlamına geleceğini, benzersiz olma hakkının bu nedenle kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir⁶⁷.

⁶⁴ Elliot, David (1998), "Uniqueness, Individuality, and Human Cloning", Journal of Applied Philosophy, Vol:15, No:3, s. 217 vd, Kwon, Julie (2008), "Cloning: Right or Wrong", <http://www.serendip.brynmawr.edu> (Erişim tarihi 20.02.2010).

⁶⁵ Trujillo, s.13.

⁶⁶ Şahin, "Farklı..." (ismetsahin internet sayfasından).

⁶⁷ Selçuk, "Adli..." (belgenet internet sayfasından), Sunat, Haluk "Kendi Olmak" Radikal 12.08.2001.

C. Tartışmaların Değerlendirilmesi

İnsanların sadece bedenden oluşmadığı, kişilik ve ruh taşıdıkları doğrudur. Bu anlamda dünyada benzerliğin doğal olarak var olmadığı düşüncesi de kanaatimizce haklıdır, ancak teknolojik ve bilimsel ilerlemeler, genetik alanda varılan nokta artık özdeş insan oluşturmayı olanaklı hale getirmiştir. Aynı zamanda kitlesel iletişim araçlarının insanları kişilik açısından da birbirine benzetmeye başladığı bir gerçekliktir. Bu durumda doğal ortamda benzersizliğin var olduğunu saptamakla sorun çözülemez.

Benzersiz olma hakkının bugüne kadar kabul edilmiş hiçbir hak ve özgürlüğe benzemediği ve herhangi bir hak ve özgürlük kategorisi içinde düzenlenemeyeceği ve bu nedenle hak olarak kabul edilemeyeceği savı düşüncemizce haklı değildir. Bir hakkın bugüne kadar kabul edilmemiş olması onun bugün de kabul edilmemesi sonucunu doğuramaz, bir hak belli bir kategori altına alınmadan da tanınabilir. Ayrıca bu görüş bireyin kendini yeniden inşa, yani teknolojinin getirdiği yeni yöntemlerle bedenine ve yüzüne istediği şekli verme hakkını tanıyarak⁶⁸ çelişkiye düşmektedir. Benzersiz olma hakkının kabul edilmemesine yönelik bu görüş tarafından ileri sürülen savların hepsi, düşüncemizce kendini yeniden inşa hakkı için de geçerlidir.

İkiz doğum gerçeği benzersiz olma hakkının kabul edilmemesi için gerekçe olamaz. İkizlerin özellikle tek yumurta ikizlerinin birbirine benzedikleri bir gerçekliktir. Fakat ikizler anne, baba ve yakınları tarafından ayırt edilebilecek farklılıklara doğuştan sahiptirler.

İnsanlık onurunun çok önemli bir kavram olduğunu belirtmiştik. Bununla birlikte genetik olarak özdeş insan oluşturma, estetik benzer insan oluşturma gibi benzersiz olma hakkı kapsamında kalan sorunlar insanlık onuru kavramıyla çözülemez. Bilim ve teknoloji baş döndürücü hızla gelişirken insanlık onuru gibi geniş bir kavramla sorunları çözmeye olanak kalmamıştır. Öyle ki, Avrupa İnsan Hakları

⁶⁸ Dawn, s. 4.

Mahkemesi S. ve Marper davasında⁶⁹ parmak izi ve genetik bilgi saklamanın doğru olmadığını belirtirken insanlık onuruna dayanmamıştır. İnsanlık onuru o kadar geniş bir kavramdır ki bireylerin kendi vücutlarını yeniden inşa etmek ve genlerini yapay yollarla gelecek kuşaklara aktarmak gibi haklarının bulunduğu insanlık onuruna dayanılarak savunulmaktadır⁷⁰. Bu durumda insanlık onurunun benzersizlik hakkını da kapsadığı ve bu nedenle benzersiz olma hakkının tanınmasına gerek bulunmadığı savı kabul edilemez.

Benzersiz olma hakkının kabulü gerektiği yolundaki savların haklı olduğu düşüncesindeyiz. Düşüncemizce benzersiz olma hakkı tanınmalı ve düzenlenmelidir.

Şöyle ki;

Genetik alandaki gelişmeler insanların kendi doğal genleriyle doğmalarını engelleyebilecek düzeye ulaşmıştır. Artık genetik özdeş (klon) insan oluşturmak mümkün bulunmaktadır. Estetik ve plastik cerrah sayısı artmış, bu konuda teknikler ilerlemiş yüz şekli gibi ayırt edici özellikleri açısından insanlar birbirlerine benzer hale gelmeye başlamıştır. Yüz ve beden açısından bireylerin başkalarına benzeme talepleri aşırı biçimde artmıştır. Tüketim ve iletişim araçlarının oluşturduğu tüketim olgusu çağımızın neredeyse tek değeri haline gelmiştir. Ancak tükettiği sürece kendini mutlu hissedebilen ve seçenekleri tüketim araçlarının sunduğu olanaklarla sınırlı bireyler dış görünüşlerini kendi beden algılarına göre değil, tüketim araçlarının yönlendirmesine göre benzer biçimde oluşturmaktadır. Aynı nedenden dolayı bireyler kişiliklerinin simgesi olan ayırt edici davranış biçimleri açısından da birbirleri gibi olmaya başlamıştır.

Oysa doğa hiçbir alanında benzerliği kabul etmemekte, renkliliği ve çeşitliliği tercih etmektedir. Farklı topraklarda yetişen aynı bitkiler farklı hastalıklara iyi gelmektedir. Aynı meyvelerin farklı renkleri vardır. Hayvanlar aynı türde bile çeşitlilik göstermektedir. Hayatın

⁶⁹ Yukarıda IV altındaki açıklamalar

⁷⁰ **Harris**, s. 359.

renginin gri olduğu yolunda genelleşen söylemin aksine doğa rengârenktir ve taşların küçük bir kısmı hariç doğada gri renk yoktur.

Yaratıcı her alanda çeşitliliği tercih etmiştir. Kutsal kitaplardan Tevrat ve İncil insanın benzersizliğine vurgu yapmaktadır⁷¹. Kur'an' da bitkilerin birbirinden farklılığına insanların parmak izi, ten renkleri ve dil farklılıklarına dikkat çekilmektedir.

Yaşam bir zenginliktir. Her doğan büyüyerek hayata katılır, onun hayata katılması yaşama zenginlik verir, yeter ki benzersiz oluşuna izin verilsin, olanak tanınsın. Aksi halde hayata katılan ona renk ve zenginlik vermiş olmaz. Oysa demokrasi de yaşam gibi bir zenginlik ve renkliliktir. Demokrasinin özü olan çoğulculukta ancak çok seslilikle, çok renklilikle sağlanabilir. Ancak bedeni yapısı ve kişiliğiyle kendi benzersizliği içinde yaşayan bireyler çoğulculuğu sağlayabilir. Aslında benzersiz olmanın iki yönü vardır. Birincisi kendi benzersizliğinin farkına varmak, ikincisi bu farkındalık içerisinde diğerinin, ötekinin benzersizliğini kabul etmek. Kendi benzersizlikleri tanınmış, değer verilmiş bireyler, başkalarının da kendileri gibi olmaları hakkını tanır ve değer verirler. Böylelikle hem bireyin benzersizliğinin hem de ötekinin benzersizliğinin hayat bulması mümkün olur.

Bireyin benzersiz olmasının bir hak olarak tanınıp düzenlenmeden, genetik müdahale, özdeş (klon) insan oluşturma, estetik ya da plastik cerrahi yöntemlerle benzer insan oluşturma, bireylerin kendi beden algularına uygun olarak dış görünümelerini belirleme, ayırt edici davranışları itibarıyla benzersiz kişilikler oluşturma konularının insanlık onuru veya kişiliği koruma ve geliştirme hakkıyla çözüme kavuşturulamayacağı düşüncesindeyiz.

⁷¹ Bağ, Yaşar (1999), "Tha, Pse, Hadrihe" (Tanrı, Ruh, Ahret), Nart Dergisi, Y:3, S:11, <http://www.kafkasfederasyonu.org> (Erişim tarihi 20.02.2010).

SONUÇ

Birey, bir toplum içinde doğar ve varlığını toplumun içinde sürdürür. O aslında toplum denen bütünü bir parçasıdır, ama öyle bir parçadır ki hem bu haliyle değerli ve benzersizdir hem de bütünü değerli, anlamlı ve benzersiz kılar. Aslında sorun burada başlamaktadır. Birey doğarak başladığı hayata zenginlik mi katacaktır yoksa kalabalığın içinde kayıp mı olacaktır? Bireyin yaşama zenginlik katması, çoğulculuğu ve demokrasiyi güçlendirir, hayatı keyifli ve yaşanır kılar. Ancak bu bireyin benzersiz oluşunun kabulüyle mümkün olur. Teknolojik ve bilimsel ilerlemelerin ulaştığı ileri düzeyde genetik müdahaleler, özdeş (klon) insan oluşturma olanaklı hale gelmiş, estetik ve plastik cerrahi yöntemleriyle bireyler bedensel anlamda birbirlerine benzemeye başlamıştır. Tüketim araçlarının bireyin dış görünümünü belirlediği günümüzde, bireylerin beden algılarına uygun olarak dış görünüşlerini belirleyebilmeleri imkânsızlaşmış, kitlesel iletişim araçlarının da etkisiyle bireyler ayırt edici davranışlardan oluşan kişilikleri itibarıyla da benzeşir olmuşlardır.

Doğa hiçbir alanda renksizliği, çeşitsizliği kabul etmemiştir. Yaratıcı insanı parmak izlerine kadar diğerlerinden farklı tasarlamış ve yaratmıştır. Bu anlamda toplumsal yapıların tek tip, birbirine benzer insanlardan oluşması beklenemez. İnsanı, birey yapan şey benzersiz oluşudur.

Bu benzersizlik çağın teknoloji, iletişim ve bilimsel alanlarda kat ettiği baş döndürücü ilerleme karşısında insanlık onuru ve kişiliği koruma ve geliştirme haklarıyla korunamaz. İnsanların kendi bedenlerini yeniden inşa etme haklarının savunulmaya başladığı çağımızda bireyin benzersizliğini koruyabileceği için yeni bir hak türüne ihtiyacı olduğu açıktır. Bu da düşüncemizce benzersiz olma hakkıdır.

Çekirdek aile kurumunun dahi zayıflamakta olduğu, akrabalık ve komşuluk ilişkilerinin kaybolmaya başladığı, bireylerin yalnızlaştığı, gerçek kişiliklerin yerini sanal kişiliklerin aldığı, Tanrısal ya da ahlaki tabana dayanmayan temelsiz etik ilkelerin yoğun biçimde

savunulmaya başladığı bu dönemde bireyler kim oldukları sorusuna cevap bulmakta zorlanmakta, sırf bu nedenle oluşan bunalımlar intiharla sonuçlanabilmektedir. Kişisel benlik ve kimlik duygularının kaybolmaya başladığı günümüzde bireylerin benzersiz ve en azından buna dayalı olarak değerli oldukları duygusunu hissettirebilecek ve yaşam zeminiyle bağlantı kurmalarını sağlayacak olan benzersiz olma hakkı hukuksal anlamda tanınmalı ve düzenlenmelidir.

KAYNAKLAR

- **Andra**, Picincu (2008), "The Human Cloning Debate", <http://www.groundreport> (Erişim tarihi 20.02.2010).
- **Arslan**, Zühtü (2001), "Postmodern Söylem ve İnsan Hakları", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C:56, S:1.
- **Aschwenden**, Christie (2003), "National Fail to Agree on Extend Human Cloning Ban", Bulletin of The World Health Organization, 81 (11).
- **Aslan**, Dilek (2004), "Beden Algısı ile İlgili Sorunların Yaratabileceği Beslenme Sorunları", Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi, C:13, S:9.
- **Aşçıoğlu**, Çetin (1993), Tıbbi Yardım ve El Atmalardan Doğan Sorumluluklar (Ankara, Tekişik Ofset).
- **Aydın**, Mehmet Zeki (2001), "Aktif Öğretim Yöntemlerinden Buldurma (Sokrates) Yöntemi", <http://www.cumhuriyet.edu.tr> (Erişim tarihi 04.02.2010).
- **Babacan**, Muazzez/**Onat**, Ferah (2007), "Postmodern Pazarlama Perspektifi", <http://eab.ege.edu.tr> (Erişim tarihi 17.02.2010).
- **Bağ**, Yaşar (1999), "Tha, Pse, Hadrihe" (Tanrı, Ruh, Ahret) Nart Dergisi, Y:3, S:11, <http://www.kafkasfederasyonu.org> (Erişim tarihi 20.02.2010).
- **Bahadır**, Abdulkerim (2002), "Ergenlik Dönemi Kişilik Gelişiminde Temel Kavramlar", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S:8.
- **Başlar**, Kemal (2007), Türk Mahkeme Kararlarında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (Ankara, Avrupa Konseyi Yayını).
- **Bailey**, Regina (2010), "Chromosomes and Gender", <http://www.biology.about.com> (Erişim tarihi 02.02.2010).

- **Baudrillard**, Jean (2004), Tüketim Toplumu, Çeviren: Hazar DELİÇAYLI - Ferda KESKİN (İstanbul, Ayrıntı Yayını).
- **Bıçakçı**, İlker (2008), "Sanayi Toplumundan Bilgi Toplumuna Tüketimin Evrimi ve Türkiye'deki Yansımaları", Uluslar arası İnsan Bilimleri Dergisi, C:5, S:1.
- **Bouter**, Frederich (2010), "Is The Human Being Unique", http://self_help.smartads.info (Erişim tarihi 20.02.2010).
- **Butler**, Judith (1987), Subjects of Desire Hegelian Reflections in Twentieth Century France (New York, Columbia University Press).
- **Cassier**, Ernst (2000), "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", Çeviren: Doğan ÖZLEM, Toplum Bilim Aydınlanma Özel Sayısı, S:11.
- **Caulfield**, Timoty, "Human Cloning Laws, Human Dignity and The Poverty of Policy Making Dialogue", <http://www.biomedcentral.com> (Erişim tarihi 10.02.2010).
- "Cerrahlara Hukuki Sınırlama Yok", <http://www.mcatürk.com> (Erişim tarihi 14.02.2010)
- **Cihangiroğlu**, Burhanettin/**Sevim**, MEHMET/**Gülsoy** Tuncay/**Cömert**, Tahir (2009), "Parmak İzi", Adli Bilimler (Ankara, Jandarma Kriminal Daire Başkanlığı Yayını).
- **Çetin**, Ebru (2009), "Çalışma Yaşamında Bedenin Değişen Görünümü", Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, C:6, S:1.
- **Çotuksöken**, Betül (2002), "Felsefe ve Aydınlanma", <http://www.akademik.maltepe.edu> (Erişim tarihi 02.02.2010).
- **Dawn**, W. Brock, "Cloning Human Beings", <http://www.bioethics.georgetown.edu> (Erişim tarihi 02.02.2010).
- **Deniz**, Şefik (2006), "Öznellik ve Eleştirisi", Afyon Karahisar Üniversitesi Sosyal Bilim Dergisi, C:VIII, S:2.

- **Devolder**, Katrien (2008), "Cloning", <http://plato.stanford.edu> (Erişim tarihi 02.02.2010).
- **Dursun**, Çiler, "Hegel'de Kendilik Bilinci ve Öteki İçinde Yolculuk", <http://www.felsefekibi.com> (Erişim tarihi 06.02.2010)
- **Elliot**, David (1998), "Uniqueness Individuality, and Human Cloning" *Journal of Applied Philosophy*, Vol:15, No:3.
- "Estetik Ameliyatla Birbirine Benzeyen Gençler", <http://www.mcatürk.com> (Erişim tarihi 13.02.2010).
- **Foley**, Elizabeth Price (2002), "Human Cloning and The Right to Reproduce", *Albany Law Review*, March 22.
- **Güriz**, Adnan (1997), *Postmodernizm ve Hukuk* (Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını).
- **Habermas**, Jürgen (1992), *Autonomy and Solidarity : Interviews with Jürgen Habermas* (London, Verso, Revised Edition).
- **Harris**, Joan (1997), "Goodbye Dolly, The Ethics of Human Cloning" *Journal of Medhical Ethics*, Vol:23, No:6.
- <http://www.insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr> (Erişim tarihi 19.02.2010).
- <http://www.ttb.org.tr> (Erişim tarihi 19.02.2010).
- **Ildız**, Güçlü (2008), "Beynin Dengesi", <http://www.genbilim.com> (Erişim tarihi 01.02.2010).
- **Joan**, Hans (1974), *Philosophical Essays: From Ancient Creed to Technological Man* (Chicago, University of Cihicago Press).
- **Katoğlu**, Tuğrul (2006), "Türk Hukukunun Bir Parçası Olarak Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:55, S:1.
- **Koçak**, Yüksel, "Uluslararası Antlaşmaların İç Hukuktaki Yeri", <http://www.hukuk.gen.tr> (Erişim tarihi 19.02.2010).

- **Koopsel**, David (2007), "Individual and Colective Rights in Genomic Data: Preliminary Questions, Journal of Evolution and Technology", Vol:16, No:1.
- **Kök**, Ahmet NeziH/**Çankaya**, Hasan (2003), "Estetik Amaçlı Tıbbi Müdahalelerde Tıbbi, Etik ve Hukuki Sorunlar", Türkiye Tıp Klinikleri Etiği - Hukuku - Tarihi Dergisi, S:11.
- **Kwon**, Julie (2008), "Cloning : Right or Wrong", <http://www.serendip.brymawr.edu> (Erişim tarihi 20.02.2010).
- **Levine**, Harry (2006), Genetic Engineering A Reference Handbook (ABC-CLIO Press).
- **Liukkonen**, Petri/**Personen**, Ari (2008), "Jean - Jacques Rousseau (1712-1778)", <http://www.kirjasto.sci.fi> (Erişim tarihi 05.02.2010).
- **Lyotard**, Jean-François (1999), J.F. Lyotard "Ötekinin Hakları", Çeviren: Zühtü ARSLAN, Liberal Düşünce, S:14.
- **Macintosh**, Kerry Lynn (2005), Illegal Beings: Human Clones and the Law (Cambridge University Press).
- **Özcan**, Burcu (2007), "Postmodernizmin Tüketim İmajları", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi", C:17, S:1.
- **Parsons**, Jerry (1997), "The Right to Be Unique" Journal of Extension, Vol:15, No:2.
- **Petek**, Hasan (2006), "Güzelleştirme Amaçlı Estetik Ameliyatlardan Kaynaklanan Hukuki Sorumluluk", Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C:8, S:1.
- **Radikal**, 04.03.2009.
- **Selçuk**, Sami (1999), "1999 - 2000 Adli Yılı Açılış Konuşması", <http://www.belgenet.com> (Erişim tarihi 01.02.2010).
- **Simmons**, Danielle (2008), "Genetic Inequality Human Genetic Engineering", <http://www.nature.com> (Erişim tarihi 10.02.2010).
- **Sunat**, Haluk (2001), "Kendi Olmak", Radikal 12.08.2001.

- **Şahin**, İsmet (2010), "Farklı Olmak", <http://www.ismetsahin.net> (Erişim tarihi 06.02.2010).
- **Tarhan**, Nevzat (2006), "Dünyayı Değil Kendilerini Güzelleştiriyorlar", <http://www.mcatürk.com> (Erişim tarihi 14.02.2010).
- **Terzioğlu**, Emel (2004), "İnsanın Kaynağının Geliştirilmesi Sürecinde Mevlana Analizi", Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Y:5, S:28, <http://www.yayim.meb.gov.tr> (Erişim tarihi 06.02.2010).
- **Trujillo**, Fracis Xavier (1999), "Öğrencilerime Mektuplar", Çeviren: Ali Şimşek, Güz 99.
- **Turan**, Müslüm (2000), "Helenistik Dönem Siyasal Felsefesi", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi", C:2, S:3, <http://www.sbe.edu.tr> (Erişim tarihi 29.01.2010).
- **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <http://www.tdk.org.tr> (Erişim tarihi 01.02.2010)
- **Üstün**, Çağatay (2000), "Tıpta Yeni Bir Çağ: İnsanın Genetik Şifresi İlan Edildi", Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Dergisi, S:8.
- **Yaşayan**, Gökçe (2006), "Benlik Serüveni", Felsefi İnternet Dergisi", S:4, <http://www.felsefeekibi.com> (Erişim tarihi 04.02.2010).